

L'Anno C Era Fascista

L'Anno C Era Fascista

**Een eeuw totalitarisme en
fascisme**

Peter Franken

Schrijver: Peter Franken
Coverontwerp: Peter Franken
ISBN 9789464486810
© Peter Franken

Inhoud

Voorwoord	7
1 Ideocratieën in de 20^e eeuw	9
2 Communistisch Rusland	25
De voorgeschiedenis	25
De Nieuwe Dag	32
De socialistische staat	72
3 Nationaalsocialistisch Duitsland	116
De weg naar de macht	116
Doorbraak van het nationaalsocialisme	132
Het nieuwe Duitsland	146
Raszuiverheid en volksgezondheid	179
Het land in oorlog	196
4 Fascistisch Italië	207
Het ontstaan van een fascistische beweging	207
De fascistische staat	216
L'impero fascista	261
5 Totalitarisme en generiek fascisme	295
Nomos en totalitarisme	295
Generiek fascisme	303
Appendix 1	313
Corporatisme en fascisme	313

Appendix 2	321
Componisten in het Derde Rijk	321
Eindnoten	335
Bibliografie	349
Over de auteur	352

Voorwoord

Op 29 oktober 1922 reisde Benito Mussolini per trein naar Rome met op zak de uitnodiging van koning Vittorio Emanuele III om een nieuwe regering te vormen. Die gebeurtenis werd later opgewaardeerd tot 'de mars op Rome' en vanaf 1927 werd met terugwerkende kracht een nieuwe kalender ingevoerd met deze datum als startpunt. Zodoende werd de periode 29 oktober 1922 tot en met 28 oktober 1923 het jaar I EF ofwel het jaar 1 van de Era Fascista. Het jaartal werd gegeven in Romeinse cijfers en ter onderscheid van de gebruikelijke jaartelling (CE of AD) werden de letters EF toegevoegd.

Had het fascisme in Italië tijd van leven gehad dan was op 29 oktober 2022 een nieuwe eeuw in het fascistische tijdperk begonnen. En zoals gebruikelijk met jubilea gedenkt men dan het voltooiën van het jaar daarvoor, in dit geval het jaar 100. Vandaar de titel van dit boek: *L'anno C Era Fascista*.

Dat het fascisme het een eeuw zou hebben kunnen volhouden is minder onwaarschijnlijk dan men zou denken. Per slot van rekening heeft het in Rusland meer dan 73 jaar geduurd vooraleer het communisme daar ter ziele was. Maar de Russen hadden dan ook de oorlog gewonnen, daar veranderde na 1945 niets aan de inrichting van de maatschappij.

Met het fascisme in Italië heeft de aanduiding 'totalitair' zijn intrede gedaan in de politieke geschiedenis. Niet dat dit verschijnsel echt nieuw was, het lag gewoon al duizenden jaren op een geschikte naam te wachten die zou beklijven. Totalitarisme moet dan ook los gezien worden van Mussolini's fascistische beweging. Om die reden worden in dit boek eerst twee casus bestudeerd en geanalyseerd van andere totalitaire regimes: communistisch Rusland en nationaalsocialistisch Duitsland. Pas daarna komt Italië aan bod waar van 1922 tot en met 1943 de fascisten aan de macht waren, met een 'toegift' tot 1945 in de vorm van de Republiek van Salò.

Vervolgens wordt Italia Fascista langs de maatlat van totalitaire regimes gelegd en vergeleken met die in Rusland en Duitsland.

Waarom al die aandacht voor totalitarisme en fascisme anno 2022? Daar zijn verschillende redenen voor aan te voeren.

Om te beginnen is fascisme een relatief onbekende en onbegrepen ideologie. Het wordt al gauw op één hoop gegooid met nationaalsocia-

lisme en daaruit worden dan vooral die elementen belicht die na de Tweede Wereldoorlog in het collectieve bewustzijn zijn blijven hangen. De stap van fascisme naar nazisme naar dictatoriale politiestaat, racisme, oorlog en holocaust is snel gemaakt. Tot een analyse van de oorspronkelijke ideologieën komt het zelden.

Wie schrijft over de geschiedenis van de eerste helft van de 20^e eeuw kan de tweede wereldoorlog niet negeren, wordt wel gezegd. Toch is dat hier absoluut noodzakelijk, vandaar ook dat het fascisme in Italië en het nationaalsocialisme in Duitsland vooral worden behandeld tot ongeveer 1940. De periode daarna komt slechts summier aan bod. Zodoende komt de nadruk te liggen op de sociaalmaatschappelijke, economische en culturele kant van deze ideologieën. En dat is essentieel om ze te kunnen doorgronden en vooral om te kunnen begrijpen hoe ze zo succesvol hebben kunnen zijn in eigen land.

Tegenwoordig wordt fascisme vooral gebruikt om aan een politiek fenomeen een negatieve connotatie te geven. En op microniveau kan het simpelweg betekenen dat men iemand beschuldigt van een weinig empathische autoritaire opstelling, het is een scheldwoord geworden. Nazi evenzo, maar dan als er een racistische component aanwezig is. Echter met de opkomst van politieke bewegingen die neofascistisch en neonazistisch worden genoemd is het des te belangrijker om het kaf van het koren te scheiden.

Populisme is iets anders dan fascisme, hooligans zijn niet perse neonazi's ook al uiten ze zich zo om te provoceren. Om alert en waakzaam te kunnen zijn in de huidige tijd is kennis van zaken met betrekking tot genoemde ideologieën van groot belang. Alleen dan kan een nieuwe beweging of ideologie op juiste waarde worden geschat. Dit boek probeert daar een bijdrage aan te leveren.

Wil iemand het meegaan in de grote stroom voorkómen, dan is het zaak zich bewust te zijn van de vanzelfsprekendheid waarmee men bepaalde ontwikkelingen de vrije loop laat. Een kritische blik op het eigen gedrag en bewustwording van het feit dat elk individu in meer of mindere mate wordt gemanipuleerd door zijn omgeving, is een eeuw na de komst van de besproken massabewegingen op het wereldtoneel belangrijker dan ooit.

Peter Franken

Rotterdam, oktober 2022

1 Ideocratieën in de 20^e eeuw

Begrippen als totalitair, dictatoriaal, autoritair, autocratisch, zijn in zwing als tegenovergestelde van democratisch. Dat leidt al gauw tot begripsverwarring, zeker als daar ook nog eens een nieuw begrip bijkomt: ideocratie als tegenpool van democratie. Om die reden volgt hierna een poging tot beschrijving van een eenvoudige typologie.

In een democratie is sprake van wezenlijke invloed van de bevolking op het bestuur van de staat. Denk aan verkiezingen op lokaal en landelijk niveau, referenda, en een parlement met wetgevende bevoegdheden. Een staat die zich democratisch noemt, hoeft dat in werkelijkheid echter niet te zijn. Een recent voorbeeld is de voormalige DDR, de Deutsche Demokratische Republik. Deze had een parlement met gekozen leden maar de gehanteerde kieslijsten waren aan zoveel beperkingen onderworpen dat van enige onafhankelijkheid t.o.v. het heersende Politbureau geen sprake was. In zo'n geval spreekt men van een 'rubber stamp' volksvertegenwoordiging en is de staat slechts in naam een democratie.

Indien de bevolking van een staat geen wezenlijke invloed heeft op de uitoefening van de macht, valt de regeringsvorm in een van de categorieën die hierboven werden opgesomd. De bekendste, immers de oudste, van deze regeringsvormen is het dictatoriaal gezag. In tijden van nood werd in de Romeinse republiek het reguliere systeem van machtsdeling door de senaat en de consuls tijdelijk opgeschort en werd voor de duur van een jaar een dictator benoemd. Deze had absolute macht op alle gebieden, te vergelijken met die van de latere keizers. De term 'dictator' is bij de transformatie van de Romeinse republiek in een keizerrijk in onbruik geraakt en pas veel later als aanduiding voor een regeringsleider weer in zwing gekomen. In plaats daarvan kwam de meer algemene benaming 'autocraat'. In een autocratie wordt onbegrensde macht uitgeoefend door één persoon, veelal voor onbepaalde tijd. Een eigentijds voorbeeld is Noord Korea waar Kim Jung Un almachtig is.

In het geval dat een parlement tijdelijk afziet van zijn bevoegdheden, kan dat de facto de vestiging van een autocratie betekenen. Als voorbeeld kan het Ermächtigungsgesetz dienen waartoe de Duitse Rijksdag op 23 maart 1933 besloot met als gevolg dat Hitler als rijkskanselier grote macht aan zich wist te trekken. Deze wet gold overigens

voor maximaal 4 jaar en is door het latere 'rubber stamp' parlement keurig verlengd in 1937 en 1939 en vervolgens in 1943 op besluit van Hitler voor onbepaalde tijd bestendig.

Dictatuur en autocratie zijn aanduidingen voor een bepaalde regeersvorm, ze geven een systeem aan. Anders gesteld is het met 'autoritair' en 'totalitair'. Een autoritair regime¹ wordt gekenmerkt door de wijze waarop de macht wordt uitgeoefend. Het systeem is autocratisch, het optreden is autoritair. Besluiten van de leidende politicus (Führer, dictator) of de leidende elite (Politbureau) worden de bevolking opgelegd, tegenwerking of tegenspraak wordt niet geduld. Daarbij ligt de nadruk op de bereidheid van de bevolking zich uiterlijk te conformeren, uitbannen van interne tegenspraak heeft geen prioriteit. Bij een totalitair regime is dat wel het geval: men moet niet alleen accepteren wat wordt opgelegd maar moet het ook volledig aanvaarden. Innerlijke oppositie wordt niet geduld, er ontstaat een 'gedachtenpolitie' om iedereen op één lijn te krijgen.

De instelling van een totalitair regime kost meer tijd dan bij een autoritair regime het geval is. Net als bij de introductie van een nieuwe religie zijn hiervoor meerdere generatiewisselingen nodig. Als voorbeeld kunnen kinderen dienen die rond 1925 in Duitsland zijn geboren en zodoende van hun achtste tot hun twintigste levensjaar met het nationaalsocialistische gedachtengoed zijn geïndoctrineerd. Het merendeel van deze generatie bestond in 1945 uit 'gelovige' nazi's. De generatie erna was voorbestemd de harde kern van het nationaalsocialisme te vormen. Die constatering vormt een opstap naar de bovengenoemde 'ideocratie'.

Ideocratie

Als een autocratie zichzelf een allesbepalend leidend principe heeft eigen gemaakt, waartegen geen oppositie wordt geduld, dat zelfs niet ter discussie kan worden gesteld, dan is sprake van een variant die ideocratie wordt genoemd. Het bedoelde principe wordt 'nomos' genoemd. Het geheel vertoont een duidelijk verwantschap met religie. Zo is een autocratie met een fundamentalistische religie als nomos beter bekend als theocratie. Het tempelstaatje Jeruzalem dat gesticht werd door joodse ballingen die terugkeerden uit Babylonië is hiervan een klassiek voorbeeld. Het geloof in Jahweh als de enige ware god en het naleven van de Mozaïsche wetten en regels vormden de nomos van deze theocratie. Op afwijkend gedrag kon de doodstraf staan, zoals het niet naleven van de sabbat. Een theocratie is dus een bijzonder

geval van een ideocratie. De verbreding van het toepassingsgebied van een nomos is een verschijnsel dat direct gekoppeld is aan de vermindering van de invloed van religie op de samenleving. Een eerste voorbeeld van een niet religieuze nomos is het devies 'vrijheid, gelijkheid, broederschap' uit de Franse revolutie. Iedereen die niet voldoende egalitair werd geacht – de hertog van Orléans noemde zichzelf veiligheidshalve zelfs Philippe Égalité – liep tijdens de Terreur het risico zijn hoofd te verliezen. De 20e eeuw wordt gekenmerkt door het kortstondig bestaan van twee grote ideocratieën en van een derde die het ruim 70 jaar heeft volgehouden. Het betreft fascistisch Italië (1922 - 1945), nationaalsocialistisch Duitsland (1933 - 1945) en communistisch Rusland (1917 - 1991). Een volwaardige ideocratie is per definitie totalitair, maar begint als autoritair regime. In Italië en Duitsland heeft men het totalitaire stadium nooit kunnen bereiken door gebrek aan consistentie en overtuigingskracht (Italië) of door gebrek aan tijd (Duitsland). Rusland daarentegen was jaren op de goede weg naar totalitarisme maar daar is de nomos uiteindelijk geërodeerd door gebrek aan afscherming van de buitenwereld.

De vraag is wat grote groepen mensen heeft bezielde zich de nomos in genoemde landen voor kortere of langere tijd eigen te maken. Met andere woorden: hoe hebben de bewegingen die zich presenteerden als quasi-religie zoveel succes kunnen hebben? De verklaring hiervoor moet worden gezocht in de conditionering van de menselijke geest: homo sapiens reflexus religiosus is altijd op zoek naar een Sacred Canopy.

Sacred Canopy

Rituelen en de aanwezigheid van een kleine groep binnen een leefgemeenschap die de uitvoering hiervan monopoliseert, onderscheiden de mens van alle andere levende wezens op aarde. De vraag is waarin de oorsprong van dit bijzondere kenmerk is gelegen.

In Bijbelse termen is sprake van verdrijving uit het Paradijs wegens het eten van de Boom der Kennis. Evolutionair komt dit overeen met de transformatie van homo sapiens in homo sapiens sapiens. In computertermen is dat te vergelijken met de introductie van homo sapiens 2.0. Het vermogen te kunnen reflecteren op het eigen bestaan door een nieuwe ontwikkeling van het animale zenuwstelsel is een evolutionaire sprong die verankerd is in de hardware van de mens. De bewust denkende mens wordt vanaf nu geconfronteerd met een ondraaglijke leegte in zijn bestaan. Hij leeft zonder enig idee te hebben met welk doel dat is, zijn enige zekerheid is dat hij op termijn dood

gaat. Homo sapiens 2.0 ervaart zichzelf aanvankelijk als niet meer dan een ademtocht, een betekenisloos verschijnsel van voorbijgaande aard. Doordat homo sapiens 2.0 gaandeweg een besef heeft ontwikkeld deel te zijn van een groter geheel kon een dergelijk zinledig bestaan draaglijk worden gemaakt. Hijzelf leidt een kortstondig bestaan op aarde maar maakt deel uit van een veel grotere wereld. Die wereld wordt begrensd door het eigen waarnemingsvermogen. En in het zoeken naar houvast ontstaan begrippen als 'het firmament' waarin de hemellichamen een vaste plek hebben en dat de buitenaardse begrenzing vormt van die wereld waarbinnen de nieuwe mens zijn bestaan een plek heeft gegeven. Het bevolken van die afgesloten ruimte met bovenaardse verschijnselen, waaruit gaandeweg een godenwereld ontstaat, komt voort uit een geestelijke ontwikkeling die eveneens in de hardware van homo sapiens 2.0 verankerd komt te liggen. Om die reden kan men ook wel spreken over homo sapiens religiosus.

Opgravingen in het gebied van de Tigris en de Eufraat hebben veel informatie opgeleverd over hoe al duizenden jaren geleden religieuze legenden een rol speelden in het leven van de reflecterende mens. Talrijke kleitabletten bleken beschreven met scheppingslegenden en verhalen over het hoe en waarom van het ontstaan van de mens naast de goden en als bijzondere verschijning binnen de dierenwereld. In een daarvan wordt verhaald over de god Marduk die onder supervisie van de goddelijke 'tovenaar' Ea aan de godin Aruru (of Mami) opdracht geeft om de mens te boetseren uit klei gemengd met het bloed van daarvoor opgeofferde goden.

De enige reden die hiervoor wordt gegeven is dat de mens nodig is om de goden te dienen en te vereren. De goden hebben publiek nodig, anders is hun bestaan zinledig. Hiermee wordt het probleem van de ondraaglijke leegte van het bestaan van de mens verlegd naar de goden. Maar de mens heeft nu in elk geval antwoord op de vraag waartoe hij op de wereld is: om de goden te dienen en te vereren. Deze dooddoener is een blijvertje gebleken. Duizenden jaren later kreeg ik hetzelfde antwoord toen ik als achtjarige mijn vader in een onbewaakt ogenblik dezelfde vraag stelde.

De socioloog Peter Berger heeft in de jaren 1960 een model ontwikkeld dat voortborduurde op de evolutionair-antropologische ontwikkeling van homo sapiens religiosus, ook wel homo sapiens reflexus genaamd. Voor die weldadige omhulling van de eigen leefwereld door een bovenaardse heeft Berger de term Sacred Canopy in het leven geroepen.

Sjamanen werpen zich vervolgens op als de mediërende personen die de verbinding tussen de twee werelden moeten borgen, de aardse en de bovenaardse. Hieruit ontstaat een priesterklasse die zijn speciale link met de bovenaardse wereld gebruikt om de rest van de gemeenschap te overheersen.

Binnen de gemeenschap ontstaat met het verstrijken der eeuwen als vanzelf een gemeenschappelijke visie op de gang der dingen. Men weet hoe de wereld in elkaar zit, hoe men heeft te handelen in het leven, welke goden het machtigst zijn en dus te vooral vriend moeten worden gehouden, kortom er is sprake van een gemeenschappelijk wereldbeeld.

Maar de ontwikkeling van de mens staat niet stil en na verloop van tijd kan het gebeuren dat zo'n oud en vertrouwd wereldbeeld niet langer in de pas loopt met het perceptieniveau van de deelnemers. Ter vergelijking: kleine kinderen kan men laten geloven in het bestaan van de Kerstman maar dat verhaal kent zoveel ongerijmdheden dat zelfs een kind dat geïsoleerd opgroeit vroeg of laat tot de conclusie moet komen dat dit niet in overeenstemming te brengen is met zijn kennis van de rest van de wereld.

Zoiets zal ook het geval geweest zijn met de inwoners van het Romeinse Rijk die eeuwenlang hebben vastgehouden aan de geromani-seerde versie van de Griekse goden maar uiteindelijk ervaren dat deze Sacred Canopy teveel barsten begint te vertonen om effectief te zijn. Een oppergod die weinig anders doet dan achter vrouwen aanzitten en zichzelf daarvoor nog wel in een vlieg wil veranderen om in iemands slaapvertrek door te dringen, is niet langer geschikt voor 'grote mensen'. Het zijn stripverhaal personages geworden, die oude goden. Men heeft behoefte aan iets nieuws om de leegte van het bestaan te verhullen. Vandaar dat de belangstelling toeneemt voor mysterie-religies die veel minder geënt zijn op een afspiegeling van menselijke verhoudingen maar een beroep doen op de menselijke fascinatie met onbegrijpelijke zaken. Buiten het Romeinse Rijk was men daar kennelijk al eerder aan toe geweest, want de 'nieuwe geheimzinnigheid' (een religieuze Nouvelle Vague) komt vooral uit het oosten en zuidoosten. Mithras, Isis, Zoroaster en Sol Invictus verdringen Jupiter, Hera en Apollo.

In deze religieuze revolutie heeft de nog betrekkelijk kleine beweging van de christenen door middel van mimesis een plaats op het grote podium der Romeinse religieuze stromingen weten te verwerven. Het is nog maar de vraag of men kan stellen dat genoemde bewegingen

zijn opgegaan in het christendom of dat het christendom, met als boegbeeld de figuur van Jezus, is opgegaan in de Mithras cultus, waarbij Isis later is geïncorporeerd d.m.v. de instelling van de Maria cultus. Hoe het ook zij, het christendom had op een gegeven moment het tij mee in religieus opzicht. Wat wellicht de doorslag heeft gegeven is de hoge organisatiegraad van de christelijke gemeenschap, grotendeels geënt op die van de staat. Zo kon het christendom gemakkelijk tot een component van het staatsgezag worden gemaakt, alles sloot naadloos op elkaar aan. Voordeel was dat het wereldlijk gezag nu niet slechts een religieus tintje kreeg door de vergoddelijking van de keizer, maar dat de keizer indirect kon beschikken over het eeuwige leven van zijn onderdanen door te leunen op het wapen der excommunicatie. Met het herstel van de Sacred Canopy kon de mens ten westen van de Euphraat er weer zo'n duizend jaar tegen. De erosie begon daar echter opnieuw in de late middeleeuwen totdat tegen het einde van de negentiende eeuw de moderne mens er weer alleen voorstond. Dat kan een verklaring zijn dat nieuwe massabewegingen als het communisme en het nationaalsocialisme zo'n geschikte voedingsbodem aantreffen. Ze gaven de eenzame mens de gelegenheid de illusie te koesteren deel uit te maken van een groot geheel, met nieuwe zingeving, een gezamenlijke weg naar een nieuwe wereld en een nieuwe mens.

Moderniteit en modernisme

Het gebruik van deze termen suggereert impliciet kennis van het begrip 'modern'. En dat blijkt in de praktijk nogal problematisch. Feitelijk bestaat 'modern' als kwalificatie slechts in zijn tegenovergestelde, het betekent zoveel als 'niet-klassiek' of 'niet-eigentijds'. Onherroepelijk verandert het moderne van vroeger in het klassieke van nu. Om het plastisch uit te drukken: het definiëren van het begrip 'modern' is 'like nailing jello to a tree'. Het afgeleide begrip 'moderniteit' biedt betere aanknopingspunten doordat de oorsprong veelal gelinkt wordt aan een bepaalde periode. En die periode valt min of meer samen met het begin van de hierboven genoemde erosie van de Sacred Canopy in de Westerse wereld.

Die erosie wordt onopvallend in gang gezet en leidt aanvankelijk een sluimerend bestaan tot de komst van de Verlichting. Dit was een cultureel-filosofische en intellectuele stroming in Europa die ruwweg samenviel met de 18^e eeuw. In deze periode ontstond een beweging van intellectuelen die gericht was op bevordering van het gebruik van de rede. De Verlichting gaf zodoende een impuls aan de wetenschap en bevorderde intellectuele uitwisseling. De propagandisten ervan

bestreden het bijgeloof, rechtsmisbruik in kerk en staat, intolerantie, en kwamen op voor zekere grondrechten. De Verlichting gaf aanleiding tot ingrijpende verandering van de samenleving door middel van individualisering, emancipatie, feminisme, secularisering en globalisering. Het gelijkheidsbeginsel, de mensenrechten en de burgerrechten zijn er uit voortgekomen, net als liberalisme, socialisme en anarchisme. Als concreet voorbeeld van een product van deze 'nieuwe wind' geldt de constitutie van de Verenigde Staten, een jonge republiek met verlichte ideeën.

De grote klap komt aan het einde van de 18^e eeuw met de Franse Revolutie. Dat is niet zomaar een omwenteling in een willekeurig land, maar een politiekmaatschappelijke aardverschuiving in de superpower van die tijd. Frankrijk was het Europese land met veruit de grootste bevolking en zijn politieke invloed strekte zich uit tot ver buiten de grenzen. Belangrijker nog was de voorbeeldfunctie op cultureel gebied. Frankrijk was in alle opzichten toonaangevend. Dat juist daar de gevestigde orde omver werd geworpen en na een interim-periode de staatsvorm veranderde van koninkrijk in republiek, zond schokgolven door het gehele continent. Zeker na de onthoofding van Lodewijk XVI werd het land gezien als een bedreiging voor alle Europese vorstehuizen, een paria maar wel eentje die zijn wil kon opleggen aan zijn vijanden.

Met de komst van Napoleon en diens verheffing tot keizer vlakke het revolutionaire elan snel af, maar de breuk met het verleden bleef. In veel opzichten geldt de Franse Revolutie als de doorbraak naar een nieuwe tijd die de geboorte van een moderne wereld inluidt. In die zin wordt moderniteit gekoppeld aan de modernisering van West Europa bij de overgang van de 18^e naar de 19^e eeuw. De politiekmaatschappelijke modernisering die het begin van de 19^e eeuw kenmerkt krijgt een nieuwe impuls door de erop volgende industriële revolutie. En deze heeft een nog veel grotere impact op het leven van de moderne mens dan alle revoluties en restauraties die er aan vooraf gingen. De aard van het leven zelf verandert, niet slechts de maatschappelijke, religieuze en politieke verhoudingen. Het gaat nu om enorme veranderingen in materiële zin, zowel in positief – denk aan hogere welstand – als in negatief opzicht: de kwaliteit van de leefomgeving verslechtert. Dat laatste geldt voor velen die het platteland verlaten en zich in de steden vestigen. De industriële revolutie doet de schoorstenen roken, verbetert de infrastructuur, maakt de wereld kleiner maar genereert tegelijkertijd een stadsproletariaat.

Secularisering houdt op het platteland geen gelijke tred met die in de steden. Evenmin gaat het proces in alle lagen van de bevolking even snel. Bij de intellectuele bovenlaag is dit al een eeuw gaande voordat het in de lagere regionen doordringt. Op het platteland blijft de greep van de clerus op de bevolking nog lange tijd onaangetaast, al heeft de formele scheiding van kerk en staat in Frankrijk dit dwangbuis wel minder knellend gemaakt. Eenmaal in de steden verwatert de sociale samenhang en zijn mensen meer op hun directe familie en collega's aangewezen. Voor velen wordt het bestaan een uitzichtloze reis die zal eindigen in de dood, een situatie waarin de zinloosheid van het leven moeilijk genegeerd kan worden. Onherroepelijk zal dit leiden tot een groeiende behoefte aan zingeving, aan transcendente ervaringen van een nieuw type, aan herstel van de Sacred Canopy, niet opnieuw religieus maar met een seculiere ideologie die uitzicht biedt op iets groters dan een individueel bestaan.

Goed beschouwd had de Franse Revolutie voorkomen kunnen worden, afgaande op een vergelijking met Engeland dat al veel eerder tot de instelling van een parlement was overgegaan en met de Donau Monarchie die welvoer bij het verlicht despotisme van keizer Josef II. In dat geval waren de veranderingen die als een schokgolf door Europa gingen veel meer geleidelijk gegaan. Maar uiteindelijk zou de industriële revolutie toch wel middels een inhaalslag tot hetzelfde resultaat geleid hebben. Kort door de bocht: de stoommachine is in sterkere mate bepalend geweest voor de status quo anno 1900 dan de Franse Revolutie ruim een eeuw daarvoor.

De snelle modernisering van de Westerse wereld in de tweede helft van de 19^e eeuw heeft geleid tot een 'moderniteit' die de nodige gebreken vertoonde. Het ongebreidelde optimisme van een maakbare wereld, een wereld die zou worden gekenmerkt door wetenschappelijke vooruitgang, een rationele inrichting van de maatschappij, een almaar toenemende welvaart en de uiteindelijke triomf van 'homo rationalis', bleek op een ondeugdelijk fundament te rusten.

Veel was er weliswaar gewonnen, maar het gevoel dat daarvoor ook veel was opgegeven begon te knagen. Moderniteit werd niet langer als een onaantastbare zegen gezien maar in toenemende mate als een symbool voor teloorgang. Zo werd moderniteit voor de intellectuele bovenlaag tot een symptoom van verval, een achteruitgang in plaats van de eeuwige vooruitgang die in het verschiep leek te liggen. Deze geestelijke terugslag manifesteert zich als nieuwe ontwikkelingen in de literatuur, de schilderkunst en in het theater. Maar ook als een

laatdunkende manier van kijken naar de politiek die niet in staat is gebleken het monster van de moderne samenleving te temmen.

Als reactie op de modernisering van de Westerse wereld met de allesbepalende moderniteit van de samenleving als resultaat ontstaat het modernisme. Daarmee stuiten we op een nieuw begrip met alle problemen van dien. In zijn magnum opus *Modernism and Fascism* heeft Roger Griffin zich flink in deze materie vastgebeten. Na een stapsgewijze opbouw die zich uitstrekt over meerdere hoofdstukken komt hij met een paginalange omschrijving van dit fenomeen.² Deze term is bewust gekozen, Griffin onderneemt geen poging het te definiëren als begrip. Als handelsmerk van modernisme ziet Griffin de neiging tot syncretisme zodat tegenstrijdige waarden en principes, afkomstig uit totaal verschillende maatschappelijke en historische aandachtsferen, samenkomen in een zoektocht naar basisprincipes en constituerende waarden, bedoeld om een nieuwe wereld op te bouwen uit de overblijfselen van een tot decadentie verworpen oude.

Paradoxaal genoeg kan dit leiden tot het incorporeren van elementen uit een mythisch, reactionair verleden om het ontstaan van een nieuwe orde in een nieuwe toekomst te bewerkstelligen. Echter, hoewel sommige vormen van modernisme sterk gericht zijn op het laten herleven van tradities of op het benadrukken van een gevoel van teloorgang is haar 'overall momentum' toekomstgericht en optimistisch. In alle gevallen is modernisme gericht op het aanbrengen van een nieuwe 'canopy' die voorziet in een behoefte aan mythen en transcendentie bestemd voor een nieuwe wereld, een nieuw begin.

De filosoof van het fascisme in Italië, Emilio Gentile, komt met een vergelijkbare omschrijving van modernisme: 'An ideology, a culture, a movement that, starting out from the perception of modern reality as an age of irreversible changes, wants to address and resolve the human, cultural and political problems produced by industrial civilisation and modernization by elaborating solutions consistent with its own vision of modernity.' De Amerikaanse filosoof Peter Fritzsche beperkt zich tot een kernachtige omschrijving: 'Modernism is a force that breaks with the past, manufactures its own historical traditions and imagines alternative futures.' In die zin zijn het fascisme en het nationaalsocialisme modernistische bewegingen.

Afgeleid van 'modernisme' is de kwalificatie 'modernistisch'. Die wordt in de praktijk nogal eens verkeerd gebruikt, met name als het om architectuur gaat. Moderne bouwkunst wordt regelmatig geduid als modernistisch, begrijpelijk maar strikt genomen niet correct.

Totstandkoming van een ideocratie

Hierboven werd gesteld dat een ideocratie per definitie totalitair is, maar begint als autoritair regime. Er is dus sprake van een ontwikkeltraject en er zullen meerdere generaties overheen gaan voor de nomos volledig is geworteld. Aangezien de vestiging van een ideocratie het uitbannen van alle concurrerende ideologieën impliceert, is er in eerste aanleg een flinke ingreep in het politiekmaatschappelijke landschap vereist. Die ingreep kan het karakter hebben van een gewelddadige revolutie, zoals in Rusland anno 1917, maar het kan ook de uitkomst van een sluipend proces zijn. Dat laatste is het geval geweest in Duitsland waar de nationaalsocialistische beweging zich over een periode van ruim tien jaar ontwikkelde tot een parastaat die zich na de democratisch verlopen machtsovername met gebruikmaking van alle machtsmiddelen die de staat ten dienste staan in ijtempo kon ontwikkelen tot een gevorderde ideocratie. Na een incubatieperiode had het nazisme een vliegende start. Het fascisme in Italië is een geval apart, in die zin dat de beweging pas na het uitroepen van een fascistische staat ideocratische trekken begon te vertonen.

Essentieel voor het succes van een ideocratische ideologie is de aanwezigheid van een goede voedingsbodem. Een massabeweging die uitzicht biedt op een nieuw begin, een nieuwe wereld, in een land dat maatschappelijk, economisch, politiek en moreel op de rand van een zelf bedachte afgrond balanceert heeft een uitstekende kans van slagen. Dit was in sterke mate het geval bij de doorbraak van het nationaalsocialisme na de economische crisis van 1929. In Rusland was een vergelijkbare voedingsbodem voor het socialisme/communisme nauwelijks aanwezig. Zonder een gewelddadige revolutie was deze ideologie vermoedelijk kansloos geweest.

Een ideocratische ideologie kan worden gezien als een seculiere monotheïstische religie. Dat is minder paradoxaal dan het lijkt en het is zeker geen woordspelletje. Een monotheïstische religie heeft het eigen gelijk als absolute nomos. Andere religies zullen slechts geduld worden zolang men niet de bovenliggende partij is. Zo heeft het christendom op alle mogelijke manieren geprobeerd de joodse religie de nek om te draaien. Knarsetandend heeft men moeten toezien dat deze voorloper zich desondanks heeft weten te handhaven, weliswaar als nichereligie, maar na twee millennia nog steeds aanwezig.

Diezelfde volstrekte intolerantie voor pluralisme is het wezenskenmerk van een ideocratische ideologie. En evenals een religie steunt de ideologie op geschriften die de absolute waarheid bevatten, op een

founding father en/of messiaanse leidersfiguur en op rituelen. Evenals bij een monotheïstische religie kan in geval van een seculiere ideocratische ideologie daarom gesproken worden van gelovigen. Die aanduiding is minder neutraal dan aanhangers en dat is nadrukkelijk zo bedoeld. In het vervolg komen we op deze aspecten uitvoerig terug.

Het formuleren van de ideologie wordt gevolgd door een periode waarin een beweging van gelovigen ontstaat. Zolang de nood nog niet te hoog is gestegen zal de aanwas binnen de perken blijven. Het gaat immers om een beweging met een volstrekt andere ideologie dan de bestaande en die is als zodanig een vreemde eend in de bijt. Pas als door een (nieuwe) calamiteit het onbewuste verlangen naar een deugdelijke onbeschadigde Sacred Canopy sterk toeneemt, kan de beweging vleugels krijgen. Gelovigen stromen toe, de ideologie wordt omarmd en geïnternaliseerd. Hier ligt het potentiële kantelpunt in het ontwikkelingstraject. Kan de beweging doorstoten naar de macht en het staatsapparaat overnemen, dan zullen velen zich bekeren omdat dit de beste carrièrekansen biedt.

Om dit bandwagon-effect onomkeerbaar te maken heeft de nieuwe ideocratische staat in wording wel snel succes nodig. Er moet direct gepresteerd worden, ook als dat een tijdelijke relativisering van de nomos inhoudt of economische discutabel is.³ Dit proces van coöptatie is van levensbelang voor de nieuwe beweging. Slechts binnen een klein gebied kan een ideocratie gevestigd worden d.m.v. repressie zoals de tempelstaat Jeruzalem na afloop van de Babylonische Ballingschap. In grote landen als Rusland, Duitsland en Italië is dat ondoenlijk. Permanente repressie heeft hier pas zin nadat de nieuwe ideologie door de meerderheid van de bevolking is omarmd, ongeacht of dat uit overtuiging of uit opportunisme is gebeurd. Je kan nu eenmaal niet de helft van de bevolking in een concentratiekamp opsluiten. Coöptatie van aanhangers van andere bewegingen die niet sterk ideologisch getint zijn, zal in de regel geen grote problemen opleveren. Een gedachte in de trant van 'daar gebeurt tenminste iets' kan al doorslaggevend zijn.

Moeilijker wordt het met aanhangers van ideocratische ideologieën met hun eigen nomos. Het atheïstische karakter van zowel communisme als nationaalsocialisme maakte deze bewegingen tot natuurlijke vijand van het christendom. De als altijd zeer gezagsgetrouwe Evangelische Kerk in Duitsland deed zoveel water bij de wijn dat van een serieus kerkgenootschap geen sprake meer was. Met de Katholieke Kerk had het naziregime veel meer te stellen. Coöptatie van gelovige katholieken was daardoor veel moeilijker dan bij Evangelische Protestant

het geval was. Maar in beginsel waren deze mensen te bekeren tot het nationaalsocialisme. Datzelfde gold voor de overwonnen communisten, op zich niet zo verwonderlijk. Zeker in theorie profileerde het nationaalsocialisme zich als socialistische ideologie. Verder was het evenals het communisme een op de toekomst gerichte massabeweging, de blik gericht op een nieuw begin met een nieuwe mens, al begon die toekomst in Duitsland wel in het hier en nu, het nationaalsocialisme was geen millenaristische⁴ beweging. Feitelijk was er in Duitsland slechts één bevolkingsgroep die geen nazi kon worden, per definitie niet, en dat waren de joden. Op zich was dat al voldoende reden deze mensen uit de nieuw te vormen samenleving te verwijderen.

Om aan de macht te blijven en de nomos dieper te laten doordringen in het denken en doen van de bevolking maakt een nieuw regime gebruik van het eigen machtsapparaat. Er worden beperkingen opgelegd in bewegingsvrijheid, carrièremogelijkheden worden beknot, onaangepaste lieden worden door middel van heropvoeding geschikt gemaakt voor het leven in de nieuwe tijd. Als zichtbaar symbool van de onderdrukking van een bevolking geldt het concentratiekamp. Wie daar naar toe wordt gestuurd loopt de kans het niet te overleven en krijgt het op zijn minst een paar jaar zwaar te verduren. De dreiging die daar van uitgaat werkt zeer effectief, hangt als het zwaard van Damocles boven een bevolking. Verder vormen anonieme beschuldigingen door individuen een uitstekende informatiebron voor een geheim politieapparaat. Zelf afluisteren of gericht volgen is arbeidsintensief, hulp vanuit de bevolking doet wonderen.

In Duitsland werkte de combinatie van maatregelen gericht op vergroten van de coöptatie in combinatie met consequente repressie zo goed, dat kort voor het uitbreken van de oorlog de concentratiekampen sterk onder bevolkt waren. In geval van grootschalige repressie is daarentegen al gauw sprake van een campagne tegen de eigen bevolking, uitlopend op massamoord. Dit fenomeen is kenmerkend voor de wijze waarop de ideocratische staat zich in Rusland heeft kunnen doorzetten.

In Italië verliep dit alles veel minder extreem en heeft de fascistische ideologie goed beschouwd nooit echt diepe wortels gekregen, ondanks dat het fascisme een voorsprong van ruim tien jaar had op het nationaalsocialisme. De voortdurende concurrentie van de Katholieke Kerk, feitelijk een anomalie binnen een zelfbenoemde totalitaire staat, is daar zeker mede debet aan geweest.

Coöptatie en propaganda

Voor alle ideocratieën geldt dat het heel moeilijk is een goed beeld te krijgen van de mate van coöptatie. Iemand die zich heeft verzoend met het feit te leven in een wereld met andere waarden en normen dan voorheen, zelfs met een nomos die zichzelf profileert als de enige waarheid, zal aansluiting zoeken bij het regime. Minder ver gaat het als slechts sprake is van acceptatie van de nieuwe werkelijkheid. In dat geval kunnen carrièreoverwegingen doorslaggevend zijn. Deze groepen worden zodoende gecoöpteerd, ze horen er van nu af bij. Repressie dient ervoor te zorgen dat de rest van de bevolking zich tenminste afzijdig houdt, op straffe van verlies aan kwaliteit van het dagelijks leven. Gaandeweg kan dit overgaan in een situatie die wordt gekenmerkt door een hoge mate van coöptatie in combinatie met milde repressie. Dat is het geval als de bestaande situatie voor een groot deel van de bevolking vanzelfsprekend is geworden en tenminste wordt ervaren als 'zo slecht nog niet'. Daar zullen wel eerst meerdere generaties overheen moeten gaan.

Een voorbeeld op maatschappelijk basisniveau kan dat verduidelijken: de leerplicht. Vele generaties in de meeste ontwikkelde landen weten niet beter of er bestaat de plicht om kinderen gedurende een vastgestelde periode van hun leven naar school te sturen. Van keuzevrijheid is geen sprake, niet naleven van deze verplichting leidt tot sancties van overheidswege. Toch wordt daar niet negatief over gedacht, er is sprake van een bijna vanzelfsprekende acceptatie, gewoon omdat het goed is voor de kinderen en in het verlengde daarvan in het belang is van de maatschappij als geheel. Iets dergelijks zou zich ook kunnen voordoen in een totalitaire maatschappij mits deze lang genoeg bestaat om geen hinder meer te ondervinden van mensen die nog bewust hebben meegemaakt hoe het vroeger was. Als in de volgende hoofdstukken een inschatting wordt gemaakt van de balans tussen coöptatie en repressie en de mate waarin de ideocratie vorderingen maakt met het proces de bevolking de nomos te laten internaliseren, dan moet dit niet uit het oog worden verloren. Consensus in een situatie zonder keuzevrijheid is niet te vergelijken met die in een vrije samenleving. Met beleid toegepast kan dit begrip echter nog steeds goede diensten bewijzen.

Ter afsluiting een paar opmerkingen over propaganda. Dit is een instrument dat zowel ten dienste staat van coöptatie als van repressie. Om het aantal gelovigen te vermeerderen is het noodzakelijk de boodschap van het regime duidelijk en zonder ruis over te brengen. Het

regime dient uit één mond te spreken en de bevolking dient slechts één boodschap te horen. Daartoe moet alle berichtgeving worden gecentraliseerd en gecensureerd. Die censuur moet overigens ook voorkomen dat verschillende vertegenwoordigers van het regime van elkaar afwijkende meningen verkondigen. Hiertoe moeten officiële uitspraken vooraf aan een centraal propaganda apparaat worden voorgelegd. Verder worden berichten 'van buiten' gecensureerd of onderdrukt. Het volk is voor zijn informatie volledig aangewezen op het regime. Het verspreiden van louter leugens werkt in deze overigens contraproductief. Goede propaganda moet op zijn minst een kern van waarheid bevatten.

Veel belangrijker is echter de wijze waarop de ideologie aan de man wordt gebracht, propaganda in de zin van reclame. Daarbij ligt de nadruk niet op controle maar op vorm en inhoud. Dat zoiets lastig te realiseren is zonder beelden kan worden opgemaakt uit de moeite die het joodse geloof had om over langere periodes te beklijven bij de bevolking. Steeds weer neigde men tot het dienen van afgoden. De eigen god mocht niet worden afgebeeld, zelfs zijn naam mocht niet worden genoemd. Geen wonder dat de ideocratische tempelstaat Jeruzalem sterk moest leunen op repressie. Het christendom, dat zichzelf zag als voortzetting van het jodendom, zat aanvankelijk met hetzelfde probleem. Men heeft dit echter kunnen omzeilen door het afbeelden van Jezus aan het kruis, een stervende mens. Vrij snel deden de heidense Romeinse penates vervolgens hun intrede, vermomd als christelijke martelaren en andere heiligen. Ten behoeve van de ongetuigden werden afbeeldingen van bijbelse taferelen geschilderd en binnen de kortste keren was elke kerk één groot propagandistisch beeldverhaal.

In het Byzantijnse deel van het rijk namen de christelijke keizers afstand van de relatieve eenvoud van hun Romeinse voorgangers en lieten zich inspireren door de in Perzië gebruikelijke pracht en praal waarmee de keizer werd omgeven. Een enorme hofhouding, gecompliceerde rituelen, alles om de afstand tot gewone stervelingen te vergroten. Door de symbiose van kerk en staat drongen die rituelen meer en meer ook in de kerkelijke sfeer door. Politiek en religie werden een schouwspel. En daarbij speelt esthetiek natuurlijk een belangrijke rol. Net zoals in een reclame voor een consumptieproduct sterk de nadruk wordt gelegd op een aantrekkelijke positionering, veel meer dan op de inhoud, zo werkt ook propaganda beter als het 'mooi' verkocht wordt. Het schouwspel moet indien enigszins mogelijk de zintuigen strelen en liefst een positieve 'gut feeling' teweeg brengen. Reclame die wordt

bekeken met de onderbuik is de meest effectieve van allemaal. Mooi opgetuigde rituele processies, perfect uitgevoerd, zijn het schoolvoorbeeld van esthetische propaganda. De esthetiek van de christelijke propaganda heeft niet slechts de worteling van de nomos bevorderd, maar tevens de ontwikkeling van religieuze kunst buiten de kerk, die op zijn beurt weer de basis is geweest voor seculiere kunst.

In de westerse wereld is mettertijd de sociaalmaatschappelijke focus verschoven van religie naar politiek. Dat hield een versobering in, politiek wordt grotendeels bedreven buiten het zicht van het publiek en alleen in een verkiezingsperiode valt er iets te beleven. Met de opkomst van nieuwe massabewegingen kwam daar verandering in. Men greep terug op de beproefde methoden van volksbeïnvloeding die werden gepraktiseerd door machtige vorsten en door de kerk die zich er een wereldwijde aanhang mee had verworven. In de leer gaan bij de oude meesters, de vaklui van vroeger, daar kwam het op neer. In moderne massabewegingen zien we dan ook de sacralisering van de politiek, het word een schouwspel met grote nadruk op esthetische kwaliteiten.⁵ Als eenmaal de aandacht voor de beweging en haar leider post heeft gevat, komt het geloof in de inhoudelijke boodschap vanzelf wel. Alomtegenwoordige beelden van de leider en van symbolen van de beweging spelen een grote rol.

Film biedt bewegende beelden, mits goed gehoreografeerd zeer effectief, liefst met een goed gekozen voice over. In Rusland kwam dit pas later echt tot ontwikkeling doordat aanvankelijk de nadruk lag op fysieke eliminatie van reële en ingebeelde vijanden. Maar Stalins consolidatie van de macht markeerde het begin van een ongekende cultus rond zijn persoon. Bij Mussolini en Hitler was dat van meet af aan al het geval. Als symbolen werden Hamer & Sikkel, de Fascio Littorio en de Swastika alomtegenwoordig. Bijzonder geval was dat fascistisch Italië zich een roemrijk verleden kon toe eigenen door zichzelf te presenteren als voortzetting van het Romeinse Rijk en Mussolini als opvolger van Augustus. Dat leidde tot de cultus van de Romanità, de romanisering van Italië in fascistische zin.

Opbouw van dit boek

Zoals in het voorwoord reeds werd gememoreerd staan totalitarisme en fascisme hierin centraal. Het begrip totalitaire staat is voor het eerst gebruikt als aanduiding voor fascistisch Italië onder Mussolini. Het fenomeen totalitarisme bestond echter al veel langer, denk aan de tempelstaat Jeruzalem. Het wachtte feitelijk al duizenden jaren op een

benaming die ingang kon vinden in het algemene spraakgebruik. Zodoende kunnen we maar beter die Siamese tweeling voorzichtig scheiden vooraleer we zullen proberen dat moeilijke eigentijdse fenomeen fascisme te beschrijven. Hiertoe is een splitsing gemaakt waarin totalitarisme apart wordt behandeld aan de hand van twee casus: communistisch Rusland en nationaalsocialistisch Duitsland. Vervolgens kan Italia Fascista langs de meetlat van een ideocratie met herkenbare nomos worden gelegd en tevens een vergelijking worden gemaakt met de carrière van die twee andere ideologieën die streefden naar totalitarisme.

2 Communistisch Rusland

De voorgeschiedenis

Karl Marx

Het *Communistisch Manifest* wordt gepubliceerd op 21 februari 1848 door Karl Marx met medewerking van Friedrich Engels. Communisme in dit verband is de eindfase van het socialisme. Marx stelt dat er een internationale ineenstorting van de kapitalistische samenleving nodig is om een nieuwe samenlevingsvorm mogelijk te maken: een klasselose maatschappij zonder geld en met een eerlijke verdeling van arbeid en middelen. Die ineenstorting zal in zijn beleving worden versneld door de uitwassen die het gevolg zijn van de industriële revolutie. De 'Verelendung' van het proletariaat zal uitmonden in een wereldwijde revolutie die de deur moet openen naar een communistisch Utopia.

Marx liet zich in het bijzonder inspireren door de omstandigheden in Engeland, de bakermat van de industriële revolutie. Door de trek van het platteland naar de grote steden om in nieuw opgezette fabrieken te gaan werken was een arbeidersproletariaat ontstaan, in de benadering van Marx een nieuwe sociale klasse. Deze nieuwe onderklasse had te kampen met slechte leefomstandigheden: leven onder de rook van de fabrieken, ontoereikende behuizing, lage lonen, lange werktijden etc. Het zou slechts een kwestie van tijd zijn voor de kapitalistische samenleving die op deze loonslaven rustte aan het eigen succes ten onder zou gaan. Het kon immers niet uitblijven dat het uitgebuite proletariaat tegen de heersende klasse in opstand zou komen? Daar waar de Franse Revolutie vooral gedragen werd door de burgerij die zijn plaats in de maatschappij opeiste door de adel en de kerk hun privileges en eigendommen te ontnemen, was in de revolutie die Marx voor ogen stond de burgerij, wat minachtend aangeduid als de bourgeoisie, de vijand waar het proletariaat mee zou moeten afrekenen.

Van belang is op te merken dat Marx een toekomstbeeld schetste en niet daadwerkelijk opriep tot een gewapende opstand. Het is heel wel mogelijk dat hem het beeld voor ogen stond van een gebouw dat onder zijn eigen gewicht zou instorten waarna de oorspronkelijke eigenaar van de herbouw zou worden uitgesloten. Dat nieuwe gebouw zou opgetrokken worden conform het beeld van de eindfase van het socialisme, een communistische heilstaat waarin sprake zou zijn van een

overvloed aan middelen waaruit een ieder kon putten naar behoefte, niet naar inbreng. Een eerlijke verdeling van arbeid, uit te voeren in een gezonde omgeving zonder lange werktijden, voldoende vrije tijd om tot zelfontplooiing te komen, een maatschappij zonder geld, zo werd het Utopia geschetst dat de nieuwe mens te wachten stond.

Ondanks dat het met het arbeidersproletariaat in Engeland en andere geïndustrialiseerde landen niet best gesteld was, hield de bestaande economische orde dapper stand. Het kapitalisme was taaier dan Marx had voorzien en er ontstond een afvlakking van de principes die de opkomst van een min of meer salonfähige sociaaldemocratische partij mogelijk maakte. In geen enkel land krijgt de sociaaldemocratie echter regeringsmacht, het blijft steken in de politieke marge. Niettemin groeit bij de bezittende klasse de aandacht voor de problemen van het proletariaat. Door sociale wetgeving wordt deze onderklasse als het ware afgekocht. Wat Marx niet had voorzien was dat een arbeider kennelijk de voorkeur geeft aan een bourgeois bestaan als middel om in het leven vooruit te komen. Er moest zodoende een politiek geïnstigeerde gewelddadige revolutie aan te pas komen om het communisme een kans te geven en dat gebeurde uitgerekend in 1917 in Rusland, een landbouwstaat vrijwel zonder arbeidersproletariaat en als zodanig ver verwijderd van Marx' uitgangspunten. Zijn visie was duidelijk te beperkt gebleken, waar het uiteindelijk om draaide was de instorting van het 'gebouw' waarna de voormalige onderklasse de wederopbouw ter hand zou kunnen nemen. En die ineenstorting van het maatschappelijk verkeer kon meerdere oorzaken hebben, als ze maar voldoende impact hadden. Een langdurige oorlog is bij uitstek het voorbeeld van zo'n oorzaak, te vergelijken met de aardbeving die het wankele gebouw de laatste zet geeft.

Het toekomstscenario van het communisme is duidelijk dat van een millenaristische beweging: de profetie van de ineenstorting van de bestaande wereld, de afrekening met de heersende orde, de belofte van een nieuw begin waarin alle pijn en ellende voorgoed voorbij zal zijn en de mens een paradijselijk bestaan zal leiden. Marx is de profeet die de omwenteling aanzegt en de verwachte heilstaat voorspelt. We zien dit ook bij het christendom met een profeet die de komst van het Rijk Gods aanzegt, nog in 'deze' tijd, waarbij de mensheid geoordeeld zal worden (de afrekening) en de gelovigen de aarde zullen erven (parousiegedachte). Jezus bleek echter een valse profeet, er gebeurde niets, zelfs niet na een paar eeuwen wachten. Om de teleurstelling te verwerken gaf de sekte die hij had gesticht al snel een andere invulling

aan zijn voorspelling. Jezus was weliswaar gestorven maar het Rijk Gods zou aanvangen bij zijn spoedige wederkomst op aarde.

De Apocalyps van Johannes, het laatste boek van het Nieuwe Testament, draait om die nieuwe uitleg, met als toevoeging dat Jezus duizend jaar zal heersen over de aarde waarna in een laatste strijd met de duivel en zijn handlangers het pleit definitief in het voordeel van de rechtvaardigen zal worden beslecht en zij die het allemaal hebben overleefd nog lang en gelukkig zullen leven. De mensheid zou immers wel behoorlijk zijn gedecimeerd vooraleer het zover zou zijn, aangezien de wederkomst van Jezus gepaard zou gaan met slachtpartijen van oudtestamentische wreedheid en omvang.

Toen het christendom eenmaal de macht had verworven in het Romeinse Rijk en feitelijk was geworden tot het fundament waarop de staat rustte, was er geen behoefte meer aan dit soort wilde voorspellingen en verwaterde de profetie van Jezus tot de belofte dat zij die in hem geloofden na hun dood de hemel zouden betreden terwijl de ongelovigen de hel stond te wachten. De hoop op een betere toekomst tijdens het eigen leven of op zijn minst tijdens het leven van komende generaties op aarde maakte plaats voor de sussende gedachte dat het aardse lijden na de dood dubbel en dwars zou worden goedge maakt, als je maar geloofde. Op deze wijze hield de kerk zijn kudde in een toestand van permanente berusting, bijna verdoving, en nam zodoende de controlerende functie van het staatsapparaat op doeltreffende wijze over. Dat was voor Marx aanleiding om (de christelijke) religie af te doen als opium voor het volk.

De revolutionairen in Rusland die einde 19^e eeuw op de toekomst zaten te wachten waren hoofdzakelijk afkomstig uit de intelligentsia en zodoende zeer belezen. Kennis van de Apocalyps van Johannes was dan ook gemeengoed en later van grote invloed op de wijze waarop na de vrijwel geweldloze staatsgreep die de geschiedenis in zou gaan als de Oktoberrevolutie de feitelijke afrekening met de vijandelijke klasse, de bourgeoisie, zich zou voltrekken. Alsof men Johannes bijna letterlijk wilde volgen, zo zal hierna blijken.

Revolutionairen in Rusland

De industriële revolutie was eind 19^e eeuw nog grotendeels aan Rusland voorbijgegaan. Het grootste deel van de bevolking in dit uitgestrekte land leefde op het platteland en was werkzaam in de landbouw. Door export van graan voorzag de staat in zijn behoefte aan deviezen waarmee de noodzakelijke technologische modernisering kon worden bekostigd. Verder werd op grote schaal geleend, vooral in

Frankrijk en Engeland, in mindere mate in Duitsland dat zelf nog sterk in de opbouwfase verkeerde (Gründerzeit). Vrijwel alles moest worden geïmporteerd, van hoogwaardige eigen productie was hoegenaamd geen sprake. Lenin, de voorman van de Bolsjewieken, de meest radicale groep binnen de revolutionairen, stelde na de Oktoberrevolutie dat het land 100 jaar achterop liep bij de grote westerse mogendheden en dat die achterstand in 20 jaar moest worden ingelopen wilde men niet het onderspit delven in een toekomstig conflict.¹

Van een omvangrijk arbeidersproletariaat was zodoende in Rusland geen sprake en het verzet tegen de gevestigde orde, het tsaristisch regime en zijn steunpilaar de bourgeoisie, moest van de intellectuele bovenlaag komen. Geheel in stijl met het bebrilde imago vond men elkaar in leeskringen, avonden waarop men las en discussieerde over de toekomst van het land, uiteraard in lijn met de gedachten van profeet Marx. Politieke activiteit beperkte zich in hoofdzaak tot het verspreiden van artikelen en pamfletten. Een uitzondering hierop vormden de incidentele moordaanslagen op vertegenwoordigers van het regime. Deze kwamen voor rekening van de Sociaal Revolutionairen (SR).

Verder waren er de Mensjewieken, nog het beste te vergelijken met Sociaal Democraten en de Bolsjewieken, radicale socialisten die de komst van het communistische Utopia door middel van een apocalyptische revolutie wilden afdwingen, zodra de tijd rijp was. De SR zocht vooral steun bij de plattelandsbevolking, zag de verheffing van de boerenstand door middel van landhervorming als een belangrijk doel. De Bolsjewieken hielden vast aan het primaat van het proletariaat ook al was dat in Rusland nogal ondervertegenwoordigd. Leden van het proletariaat die aansluiting zochten bij Bolsjewistische kringen vielen eigenlijk een beetje uit de toon tussen al die intellectuelen die de klassieken van buiten kenden en de theorieën van Marx konden dromen. Het lukte vrijwel geen enkele 'would be' revolutionair om uit het zicht van de geheime politie te blijven en vrijwel al het personeel van de bolsjewistische regering na 1917 had kortere of langere tijd in de gevangenis gezeten of in een verbanningsoord gewoond, Sibirië of aan de Witte Zee. De topstukken echter waren bijtijds uitgeweken naar het buitenland en leefden als expat in den vreemde. Zo verbleef Lenin in Zwitserland en woonden Trotski en Bucharin in New York.

Met kennis van de geschiedenis zou men geneigd kunnen zijn die jaren van uitsluiting uit het openbare leven te zien als de opmaat voor grote gebeurtenissen. Voor de betrokkenen zelf lag dat natuurlijk anders. Men had geen idee of zich ooit een situatie zou gaan voordoen die een

revolutie mogelijk kon maken. Bij velen sloeg de twijfel toe of het niet allemaal voor niets was, of men niet wachtte op Godot. Marx was immers niet de eerste profeet wiens voorspelling maar niet uitkwam. Zou het socialisme, leidend naar het communistische Utopia, hetzelfde lot beschoren zijn als die talloze millenaristische bewegingen die er aan vooraf waren gegaan? Per slot van rekening was er nog nooit een geweest die het bij het rechte eind had gehad.

Bijkomend probleem was het moeilijke bestaan in ballingschap waarbij men in kleine communes leefde in ruwe oorden. Zo deelde Yankel Solomon een klein huis in de regio dichtbij de Witte Zee met de wat norse in zichzelf gekeerde Ioseb Dzjoegasjvilli, daar waar tot overmaat van ramp een groot deel van het jaar ook nog de zon het liet afweten. Later vervulden ze een hoofdrol onder hun revolutionaire namen Yakov Sverdlov en Josef Stalin. Sverdlov was een overtuigd revolutionair die echter toch ook vaak twijfels koesterde. In ballingschap las en schreef hij veel, zocht zoveel als mogelijk medestanders op in zijn ballingsoord. Hij omschreef als essentiële voorwaarde voor de definitieve totstandkoming van het Utopia de opheffing van de kloof tussen het bewuste en het onbewuste functioneren van de mens, het sluiten van vrede tussen ratio en gevoel, ofwel het opnemen van software in de hardware. Dat zoiets feitelijk niets meer of minder is dan een evolutionaire ontwikkeling paste niet in zijn wereldbeeld, de mens zou op termijn uit gewenning echt mens worden, niet een ontwikkeld dier.²

De revolutionaire bewegingen zagen elkaar aanvankelijk niet als tegenstanders. Ze waren fellow travellers, hooguit opponenten, geen vijanden, en streefden naar hetzelfde primaire doel: het einde van het tsaristisch regime en inrichting van een nieuwe maatschappij. Alles buiten de revolutionaire kring werd aangeduid als het 'moeras'. En net als bij een echt moeras had dit de eigenschap iemand te verzwelgen die er niet buiten wist te blijven. Die insteek leidde tot een gesloten front en sowieso was er veel meer dat de revolutionairen verbond dan hen scheidde. Het moeras werd in deze metafoor bevolkt door de Filistijnen, de standaardbenaming voor de bourgeoisie en de adel. Hiertoe behoorde ook het officierskorps en de hogere legerleiding. De kleinburgerlijkheid die als een verstikkende deken over de steden lag wekte echter de grootste weerzin en werd later dan ook anathema voor de nieuwe Sovjet Staat. Aan het platteland stoorde men zich minder; daar woonden onontwikkelde boeren en die wachtten slechts op hun bevrijding.

Tijdens de uiteindelijk neergeslagen revolutie van 1905-1907 waren er Sovjets gevormd, als eerste in Sint Petersburg. Een Sovjet was een

raad van arbeiders en later ook soldaten. De latere term Sovjet Republiek betekent dus Raden Republiek. Deze bleven gewoon bestaan toen bij wijze van concessie door het regime de Doema als vertegenwoordigend orgaan werd gecreëerd. Dit parlement bleek in de praktijk echter maar weinig invloed te hebben. De informele macht van de Sovjets die in het gehele land werden gevormd speelde op lokaal niveau echter wel degelijk een rol, al was het maar door de bevolking te binden in het verzet tegen het autoritaire regime. Van de revolutionaire bewegingen liepen de Bolsjewieken voorop in het organiseren van kleine verbanden op grassroots niveau. Hiermee wisten ze naar verhouding veel vrouwen voor hun beweging te werven, met aansprekende punten als onafhankelijkheid van de man, vrijheid om buitenshuis te gaan werken, afschaffing van gearrangeerde huwelijken en het recht tot scheiden. Steun vanuit deze hoek zou later van bijna doorslaggevend belang blijken.

De Grote Oorlog

In de zomer van 1914 raakt Rusland aan de kant van de Entente betrokken in de Grote Oorlog en levert strijd tegen Oostenrijk-Hongarije en Duitsland, de Centralen. Op zich is dit opmerkelijk aangezien Rusland van beiden weinig te duchten had. Op de achtergrond speelde echter mee dat Rusland in de paar decennia ervoor gaandeweg zijn financiële onafhankelijkheid had verspeeld door buitensporig veel te lenen in Engeland en met name in Frankrijk. De regering in Parijs stelde elke keer dwingende voorwaarden aan de Russische regering voor deze een lening kon plaatsen op de financiële markt en wel in toenemende mate na de crisis van 1899 die het gevolg was van oververhitting van de Russische economie. In deze situatie van pseudo koloniale afhankelijkheid van Frankrijk was aansluiting bij de Entente feitelijk onontkoombaar. Er was echter ook een positieve kant aan de keuze voor de Entente te weten de mogelijkheid het Ottomaanse Rijk, ook behorend tot de Centralen, nieuw gebied afhandig te maken om zodoende eindelijk de gewenste verbinding van de Zwarte Zee naar de Middellandse Zee in handen te krijgen, iets waartegen de Engelsen zich altijd hadden verzet. Maar nu Rusland niet langer werd gezien als potentiële vijand voor de Engelse belangen in India en Duitsland in een tweefronten oorlog dwong, liet men Rusland de vrije hand rond de Bosporus.

De oorlog verliep slecht voor Rusland. Het territoriale doel werd niet bereikt en het Russische leger kwam terecht in een uitputtingsslag met zijn tegenstanders. Gevolg was toenemende oorlogsmoeheid on-

der de bevolking, gevoed door verslechterende leefomstandigheden en gebrek aan vertrouwen in de legerleiding. Na het beschamende verlies in de oorlog tegen Japan liet de strijdmacht het opnieuw afweten, zo was het gevoel. Op grote schaal werd uit het leger gedeserteerd, onder de wapenen geroepen boeren lieten de uitzichtloze oorlog voor wat hij was gingen terug naar hun land.

Op 22 februari 1917, twee en een half jaar na het begin van de oorlog, breekt in Petrograd, de nieuwe naam van Sint Petersburg sinds het uitbreken van de oorlog, een staking uit die uitloopt op ongeregeldeheden. Tsaar Nicholaas stuurt een contingent soldaten van het front naar de stad om hier een einde aan te maken maar zonder resultaat. Als de situatie escaleert stort het regime als een kaartenhuis in elkaar. De Tsaar treedt af en wordt met zijn familie gearresteerd. De Doema die tot dan toe slechts formeel over politieke macht beschikte, krijgt de verantwoordelijkheid een nieuwe regering te vormen. Er wordt een comité gevormd dat de naam Voorlopige Regering krijgt, in afwachting van democratische verkiezingen. Waar velen op hadden gehoopt, blijft echter uit: Ruslands terugtrekking uit de oorlog. Gelet op de verborgen afhankelijkheid van Frankrijk is dat niet zo verwonderlijk, maar voor het grote publiek speelde dat geen rol. Het leek alsof men de verre bondgenoten belangrijker vond dan de hongerende bevolking thuis. Voor een burgerlijke regering speelde echter de dreiging van kapitaalvlucht een grote rol. Als Franse crediteuren op grote schaal hun uitstaande leningen zouden terughalen, zou het land failliet kunnen gaan. Voor het latere bolsjewistische regime speelde zo'n overweging geen rol meer maar medio 1917 was het nog niet zo ver.

In Duitsland ruikt men zijn kans om de situatie in Rusland te laten escaleren door de radicale splinterpartij van de Bolsjewieken een steuntje in de rug te geven. Men laat Lenin in een trein over Duits grondgebied naar Finland reizen vanwaar hij op 3 april in Petrograd arriveert. Lenin profiteerde van de amnestie die de Voorlopige Regering had afgekondigd voor alle politieke ballingen in binnen- en buitenland. Dat ze met Lenin een Trojaans paard binnen lieten, kan slechts geweten worden aan naïviteit, voortkomend uit de euforie van de geslaagde revolutie.³ Hij negeerde de uitgestoken hand van de Voorlopige Regering om toe te treden tot een brede coalitie en zette de verhoudingen direct op scherp door te eisen dat alle macht aan de Sovjets zou komen, onder zijn leiding. Hiermee verbijsterde hij niet alleen de burgerlijke partijen maar tevens de Sociaal Revolutionairen en de Mensjewieken waartoe op dat moment ook een vooraanstaande

revolutionair als Trotski nog behoorde. Aan Lenins eis wordt geen gehoor gegeven waarna de Bolsjewieken hun activiteiten ondergronds voortzetten. De dagelijkse gang van zaken komt daarbij voor rekening van Sverdlov die evenals Stalin ijlings vanuit zijn verbanningsoord aan de Witte Zee was teruggekeerd naar Petersburg, een tocht van een paar weken per slee over het ijs.

De Petrograder Sovjet groeit na de Februarirevolutie in korte tijd uit tot een tegenregering. De officiële regering kondigt weliswaar een groot aantal wetten en decreten af die het land tot het meest vooruitstrevende van heel Europa gemaakt zouden hebben, maar slaagt er bij gebrek aan draagvlak en legitimering (niet gekozen!) niet in deze tot uitvoering te brengen. De Sovjet daarentegen bestond uitsluitend uit gekozen leden, die bij regelmatig plaatsvindende verkiezingen snel hun plek konden verliezen. Binnen een half jaar slagen de Bolsjewieken er zodoende in de meerderheid in deze Sovjet te krijgen en een voorlopige machtsbasis te creëren. Naar de bevolking profileren de Bolsjewieken zich als de enige partij die niet bereid is pas op de plaats te maken. Waar andere partijen bijvoorbeeld voor de onteigening van landerijen een overgangperiode van tien tot vijftig jaar in het vooruitzicht stellen, wil deze partij die omwenteling per direct realiseren. Voor stedelingen is dat van weinig praktische betekenis maar het geeft de Bolsjewieken wel extra elan. Een half jaar na zijn terugkeer acht Lenin de tijd rijp voor een staatsgreep en op 25 oktober 1917 is het zo ver. Minister president Kerenski bevindt zich aan het front en de ministers die bijeen zijn gekomen in het Winterpaleis schikken zich gemakkelijk in het onvermijdelijke. De echte revolutie is begonnen.

De Nieuwe Dag

De Bolsjewistische Revolutie

Wat in het christendom bekend staat als de Jongste Dag was voor de Bolsjewieken de Nieuwe Dag en deze leek nu toch echt op aanbreken te staan. Probleem was natuurlijk dat de staatsgreep in Petrograd en het aftreden van de Voorlopige Regering nog niet betekende dat de Bolsjewieken nu daadwerkelijk in het gehele land de macht in handen hadden. Waar het garnizoen dat in Petrograd was gelegerd zich afzijdig had gehouden en de matrozen sowieso op de hand van elke revolutie waren, stuitte men in Moskou wel op gewapend verzet. Maar na een week strijd werd ook hier het pleit beslecht in het voordeel van de Bolsjewieken. Deze verklaarden dat het Russische Congres van Sovjets

nu de regering vormde, een gremium met gekozen vertegenwoordigers uit het gehele land waarin de Bolsjewieken de meerderheid hadden verworven. De andere partijen verzetten zich hiertegen en wensden de instelling van een officiële democratische coalitieregering. Uit protest boycotten ze vervolgens het Sovjet Congres. De overblijvende leden stemden nu als vanzelfsprekend voor de vorming van een regering die louter uit Bolsjewieken bestond en de naam droeg van Raad van Volkscommissarissen (Sovnarkom) met Lenin als voorzitter.

Tegen de wens van Lenin werd door sommige Bolsjewieken aangedrongen op verbreding van het draagvlak wat in december 1917 resulteerde in een coalitie met de linkervleugel van de SR. De nieuwe regering maakte haast met het inlossen van haar belangrijkste beloftes: landhervorming, stabilisering van de voedselsituatie en beëindiging van deelname aan de oorlog. Verder was het zaak in het uitgestrekte land ook echt het heft in handen te nemen, een taak die voornamelijk toeviel aan de bestaande en nieuw opgerichte Sovjets. Probleem voor de nieuwe regering was dat ze zich in een zeer geïsoleerde positie bevond en wel in meerdere opzichten. Enerzijds was het binnenlandse draagvlak flinterdun en haar tegenstanders zouden al spoedig overgaan tot gewapend verzet. Anderzijds waren Lenin en Trotski (vlak voor de Oktoberrevolutie overgekomen uit het kamp van de Mensjewieken) zich maar al te zeer bewust van het achtergebleven karakter van hun land. Men kon dan wel de voorlaatste stap in de ontwikkeling van de mensheid zoals geformuleerd door profeet Marx overslaan en de sprong maken van een landbouwsamenleving naar een socialistische maatschappij, bij de verdere opbouw daarvan zou men beslist hulp moeten krijgen van meer ontwikkelde landen. Het was dus zaak dat in een aantal kapitalistische landen met een hoog industrieel ontwikkelingsniveau zo spoedig mogelijk communistische revoluties zouden plaatsvinden waarmee een begin zou worden gemaakt met een Internationale van elkaar steunende gelijkgezinde naties. Kort gezegd, Rusland liep mijlenver voor de muziek uit.

De aanslepende oorlog had in Rusland indirect geleid tot een revolutie maar in Duitsland was iets dergelijks niet in zicht. Het rekken van de oorlog in de gedachte dat dit aldaar tot revolutionaire actie zou leiden, was slechts een hersenschim. Binnenlands belang diende nu voorop te staan en zonder vrede met Duitsland zou de situatie allengs verder kunnen afglijden.

Een agrarisch land waarin de trekkracht van dieren een hoofdrol speelt, kan niet zonder boeren en paarden. Zeer grote aantallen van

beiden waren echter door het leger opgeëist waardoor de landbouwproductie sterk was teruggelopen. Herstel van de voedselvoorziening zou niet mogelijk zijn in geval van een voortdurende oorlogssituatie. Trotski kreeg de taak vredesonderhandelingen met Duitsland te beginnen, de belangrijkste macht binnen de Centralen die grote delen van Rusland bezet hield. Enerzijds was hij erop gebrand snel een goed verdrag te sluiten, anderzijds bleef hij tegen beter weten in hopen op een revolutie in Duitsland waardoor hij de zaak bleef traineren.

De uitkomst was een vredesverdrag dat sterk in het nadeel van Rusland uitviel. De zogenaamde vrede van Brest Litovsk, genoemd naar de plaats waar de onderhandelingen plaatsvonden, voorzag in het verlies van grote delen van het grondgebied van het voormalige keizerrijk. Duitsland werd voortaan beschermd door een keten van satellietstaten in het oosten. Deze staten, het Balticum, Finland, Polen en de Russische bakermat Oekraïne, werden economisch van Duitsland afhankelijk en met Rusland verplicht tot leveranties van grondstoffen aan Duitsland. Met dit verdrag verloor Rusland een kwart van zijn bevolking, een derde van zijn landbouwgrond, een kwart van de industrie en het overgrote deel van zijn kolenmijnen. Letland en Litouwen zouden de facto door Duitsland worden ingelijfd. Polen, Oekraïne, Estland en Finland werden formeel onafhankelijke landen. Daarnaast verkregen ook Georgië, Azerbeidzjan en Armenië onafhankelijkheid.³

Dat het uiteindelijk zover kwam, tegen de wil van veel bolsjewistische kopstukken in, kwam voor rekening van Lenin die een onmiddellijk einde aan de oorlog wilde maken, ongeacht de voorwaarden en zonder enig belang te hechten aan de mening van de andere leden van de Entente. De Duitse communisten voelden zich in de steek gelaten maar Lenin betoogde dat het welslagen van de revolutie in Rusland op het spel stond en dat de revolutie in andere landen bij een mislukking in Rusland niet gebaat zouden zijn.

Het verdrag tussen de Centralen en Rusland werd getekend op 3 maart 1918. Op 27 augustus volgde nog een bilateraal verdrag tussen Rusland en Duitsland waarin Rusland zich verplichtte tot betaling van zes miljard mark ter compensatie voor de uitstaande schulden die de Bolsjewieken hadden geannuleerd en voor de nationalisatie van Duits bezit. Als onderdeel van de onderhandelingen in Versailles in 1919 werden deze verdragen overigens grotendeels nietig verklaard. Polen, Finland en de Baltische Staten behielden hun onafhankelijkheid maar Oekraïne en de Kaukasische staten werden weer bij Rusland gevoegd. De herstelbetaling van zes miljard kwam eveneens te vervallen.

Burgeroorlog en buitenlandse inmenging

De vrees van Lenin dat de revolutie dreigde te mislukken was niet ongegrond. De machtsbasis van de Bolsjewieken was allerm minst stevig en in het uitgestrekte Russische land waren er talrijke gebieden waar de nieuwe regering nauwelijks enige controle over had. Tegenstanders van de Bolsjewieken begonnen zich te organiseren tot verzetsgroepen en kleine legers. Ter onderscheid van de Roden, de kleur waar het communisme van oudsher mee werd geassocieerd, spraken van de Witten als verzamelnaam voor hun tegenstanders. Tsaristische legereenheden die niet aan het front waren gelegerd vormden kleine legers onder aanvoering van antibolsjewistische aanvoerders. Probleem voor de Witten was echter de enorme onderlinge verdeeldheid. Enerzijds groepen die de monarchie wilden herstellen, anderzijds aanhangers van de verdreven burgerlijke regering, verder de Kozakken die onder de Tsaar vergaande autonomie genoten en in ruil daarvoor als een soort mobiele eenheid overal hardhandig optraden als het tsaristische regime werd bedreigd, of gewoon uit verveling waarbij meestal de joden het moesten ontgelden.

Het in de ogen van velen schandelijke verdrag van Brest Litovsk waarbij Lenin uitverkoop had gehouden, leidde tot desertie op grote schaal uit het reguliere Russische leger dat formeel onder gezag stond van de nieuwe regering maar geleid werd door tsaristische officieren. Hierdoor groeiden de geleerden van de Witte legers terwijl de regering niet langer over een betrouwbaar machtsinstrument kon beschikken. Daarom belastte Lenin zijn vertrouwensman Trotski met de vorming van een eigen leger. De Bolsjewieken hadden al wel een kleine militie maar die Rode Garde was onder deze omstandigheden volstrekt ontoereikend. Trotski wist in betrekkelijk korte tijd het zogeheten Rode Leger uit de grond te stampen waarmee de strijd met de Witten kon worden aangebonden.

Om de politieke betrouwbaarheid van dit leger te garanderen werden er naast officieren zogenoemde politieke commissarissen gesteld waaraan de legerleiding feitelijk ondergeschikt was. Goed beschouwd waren deze commissarissen de vertegenwoordigers van de regering te velde, een uitgesproken 'hands on' benadering van leiding geven die vermoedelijk de doorslag heeft gegeven in de uitkomst van de strijd. Duitsland hield zich conform het afgesloten vredesverdrag geheel afzijdig van de strijd in Rusland waardoor het centrum van de bolsjewistische macht – Petrograd, Moskou en het gebied er omheen – niet werd bedreigd en men zich kon concentreren op de strijd in de bui-

tengewesten. Overigens is dat een eufemisme aangezien dat gebied zo'n driekwart van het totale Russische Rijk uitmaakte.

Na de Duitse nederlaag in november 1918 kwam er steun voor de Witten van de kant van Ruslands vroegere bondgenoten Engeland en Frankrijk en in mindere mate ook van de Verenigde Staten. Gaandeweg onttaarde de oorlog in een vrijwel niet te ontwarren kluwen van elkaar bestrijdende partijen aangezien de Witten allesbehalve een gesloten front wisten te vormen en er ook opstanden waren van boeren en anarchisten. Dat gebrek aan eenheid is de voornaamste reden dat het Rode Leger van de Bolsjewieken als overwinnaar uit de oorlog is gekomen. De tweede reden is dat de Roden het centrum in handen hadden waardoor de Witten verspreid waren over een groot omringend gebied en zich daardoor moeilijker aaneen konden sluiten. Al met al zou de oorlog vijf jaar duren, van oktober 1917 tot oktober 1922.

Door alle partijen werd de strijd gevoerd met een nietsontziende hevigheid alsof de Apocalyps was aangebroken. Over en weer werden de meest afgrijpselijke gruweldaden begaan, zowel in kwalitatief als kwantitatief opzicht. Hele dorpen en gevangen genomen legereenheden werden uitgemoord wat in veel gevallen tot vergelijkbare represailles aanleiding gaf. Bijzonder grof was het optreden van het Rode Leger tegen de Don Kozakken die zich onafhankelijk hadden verklaard.

De Kozakken werden als geen andere bevolkingsgroep vereenzelvigd met het tsaristische regime, voor de Bolsjewieken waren ze de personificatie van de klassenvijand die hen de weg zou kunnen versperren. De aanpak van de Kozakken werd een speciaal project van Sverdlov, de grote man achter de Oktoberrevolutie, die maar één doel voor ogen had: het decimeren van de bevolking in het betreffende gebied. Later is deze genocidale actie wel vergeleken met de burgeroorlog in de Vendée toen de Franse Revolutie op wankelen stond en de leiders elke vorm van verzet in de kiem probeerden te smoren.

Maar deze aanpak stond niet op zichzelf. Zo had Bucharin al eerder een lijstje gemaakt met klassenvijanden waartegen met niets ontziend geweld opgetreden zou moeten worden, al had hij dat iets eufemistischer geformuleerd. De revolutie zou immers alleen kunnen slagen als het socialisme vrij baan zou krijgen in Rusland. Groepen waarvan mocht worden aangenomen dat ze zich zouden blijven keren tegen de allesomvattende verandering van de samenleving die de Bolsjewieken noodzakelijk achtten, moesten uit de maatschappij worden verwijderd, zowel fysiek als door intimidatie. Terreur is in beide gevallen de